

Петер Жењух

Славистички институт “Јан Станислав” Словачке академије наука

Братислава, Словачка Република

e-mail: peter.zenuch@savba.sk

О СЛОВЕНСКОЈ ЦРКВИ ПОД КАРПАТИМА ПРЕМА ЦРКВЕНОЈ ИСТОРИЈИ ЈАНА БРАДАЧА У КОНТЕКСТУ ДРУГИХ ЕДУКАТИВНИХ СПИСА С КРАЈА 18. ВЕКА

Апстракт: Рад је посвећен образовним компендијумима насталим у карпатској области у Угарској у 18. веку. Ови компендијуми до данас представљају веома драгоцен извор знања о идеолошкој слици формирања идентитета византијско-словенске традиције под Карпатима на подручју историјске Мукачевске епархије. Рад се посебно бави историјским списом Михала Брадача о историји цркве с краја 18. века, у којем М. Брадач покушава да осветли словенски културно-историјски утицај у контексту цркве византијског и латинског обреда у европском контексту. Византијско-словенску цркву притом сматра битним елементом духовне повезаности Словена, и то не само у угарској средини. Објашњава аутохтоност Словена на средњем Дунаву и указује на древну синергију византијске и латинске конфесионалне традиције под Карпатима. Рад приближава рукописни историјски компендијум М. Брадача и тиме што представља његово дипломатско издање у едицији *Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae VIII*.

Кључне речи: славистика, писани ћирилични споменици, историја цркве под Карпатима, историјска Мукачевска епархија, образовни компендијуми.

Писани извори који документују живот византијске цркве словенске традиције под Карпатима представљају значајан корпус текстова. Чине га литургијски, библијски и канонски, апокрифни те паралитургијски текстови, који су васпитно и културно утицали на живот тадашњег човека и друштва. Потребно је нагласити да су извор знања о свим битним историјским догађајима и историјским моментима развоја друштва, у којима су припадници византијско-словенске цркве у Угарској учествовали сами, али и заједно са другим вероисповестима. Међусобно су се допуњавали, утицали једни на друге и формирали. Није дошло ни до једног друштвеног, конфесионалног или економског кретања, није започета ниједна бура, није настао организовани или спонтани покрет, а да у њему у већој или мањој мери нису учествовали и припадници цркве византијског обреда под Карпатима. Посебно би ту требало истаћи да је етничке и конфесионалне заједнице зближавала заједничка угарска државно-политичка припадност и административно-правна организација, те економски и друштвени услови. Битан извор знања о животу ове византијско-словенске културе под Карпатима била је, и до данас остала, језичка, културна и еманципацијска борба, која је још у раздобљу пре просветитељства заснована на језичко-културним и етничким принципима појединих националних заједница које су учествовале у формирању вредности гркокатоличке културне традиције и идентитета. Разнолике апологије, катекизми те образовни приручници који су настали у карпатској области у Угарској у 18. веку веома су битан и у данашње време изузетно вредан извор

знања о идеолошкој слици перцепције идентитета код носилаца византијско-словенске традиције.

Хришћанско образовање истицали су на пример катекизми, којима припада и Де Камелисов (1641–1706)¹ *Катекизам намењен образовању народа источне цркве у Угарској (Катехисисъ дла науки оугрорускимъ людемъ...)*. Реч је о ћириличном штампаном издању из 1698. године издатом на Универзитету у Трнави, које пружа увид у поступке како би требало простим људима тумачити не само учење цркве већ и разлике међу латинским и византијским верницима, расколницима и јеретицима. Катекизам садржи образложење зашто би требало штитити грчки обред од туђих наноса. У њему се објашњава исправност источне посне дисциплине, а уједно и порекло јулијанског и грегоријанског календара, са којим су у вези и разлике при одређивању прослављања празника Пасхе. Увођење новог календара према грегоријанској реформи код присталица латинског обреда проузроковало је, према овом катекизму, неслагања и негодовање међу народом византијског обреда под Карпатима, који је био уједињен са Римом. Катекизам, међутим, отклања сумње у вези са ширењем друге вере под утицајем промена у календару. Суштински битно је пак образложење у катекизму које, уз веома модеран приступ за оно време, појашњава употребу старог и новог календара, објашњавајући да календар никако не утиче на веру у Бога. Катекизам уједно пружа излагање о томе зашто би верници византијског обреда у Угарској, који су се својој вери и обредима научили од Грка, требало да остану несаломљиви по питању црквене припадности.² Начин излагања у облику питања и одговора у катекизму одлично је средство за поуздано образовање верника.

Слику о образовању на подручју мукачевске цркве уобличава и Кратко тумачење учења о преобраћењу Словена у хришћанство (Памятноє, ѿ ѿбращенїи к вири Хѣѡї Народа Славѣнскаго), које представља део другог рукописног катекизма из Мукачева из 40-их година 18. века. Рукописни катекизам садржи поуке о Богородици и опис њеног живота, који се ослања на апокрифне изворе. Посебан део катекизма чини тумачење пет фаза прихватања покрштавања у Кијевској Русији. У овом катекизму цитира се и хроника сплитских бискупа и архијакона. У катекизму се говори о томе да је словенска литургија продрла и у Хрватску, где је постала веома омиљена, иако на самом почетку није имала одобрење, нити директну подршку од стране римске цркве. На подручју Далмације се пак развио такав облик западног словенског хришћанства који при слављењу обреда и дан-данас употребљава латински и словенски језик. После реформног латеранског сабора 1059. године, а касније и након локалног сабора у Сплиту 1060. године, било је, према овом катекизму, одлучено да клирици морају пре ступања на дужност владати не само словенским језиком него и латинским, јер онај ко не зна латински језик, не сме бити постављен за свештеника. Ову историјску чињеницу са подручја Далмације аутор мукачевског катекизма из 40-их година 18. века користи за поређење са условима у којима функционишу и свештеници на подручју Мукачевске епархије под Карпатима.³

Наредни текст едукативног карактера је Ракошински рукописни зборник са Луцидаром, који је настао компилацијом више ћириличних рукописних текстова на прелазу из 17. у 18. век.⁴ Значајан део ћириличног рукописа представља превод

1 Две године после доласка на бискупску столицу у Мукачево (Де Камелис је био бискуп Мукачевске епархије од 1690. године) као суфрагански бискуп у извештају латинском кардиналу Леополду Колоњичу (1631–1707) образлаже потребу за оснивањем учитељског семинара за своје вернике.

2 Žeňuch 2013, 131–144.

3 Žeňuch 2013, 118–120.

4 Žeňuch 2021, 5–74.

старочешког Луцидара на локални језик.⁵ Зборник такође садржи одломке из поуке о супружничкој љубави, тумачења снова Светог пророка Данијела која су позната у латинској средњовековној књижевности као *Somnia Danielis*, поуке о световном животу у облику дидактичко-рефлексивних и афористички стилизованих питања и одговора. Садржи и, у европском средњовековном и раном нововековном окружењу раширен, апокриф познат под називом Друго писмо са небеса, који говори о потреби придржавања недељног литургијског слављења,⁶ апокриф о придржавању поста на хлебу и води познат као Прича о дванаест петака⁷ и молитву Светог Амброзија против епидемије куге.

Међу едукативне приручнике спада и латински споменик који описује живот монаха према василијанским правилима под називом *Слика монашког живота (Imago Vitae Monasticae)* из 1802. године. Њен аутор Ј. Ј. Базилович (1742–1821) представља у спису аскетску традицију василијанских монаха у Мукачевској епархији. Латински текст је одштампала штампарија Елингерових у Кошицама.⁸ Ј. Ј. Базилович пружа опис монашког живота и у наредном ћирилично-латиничном рукописном делу које датира из 1796. године.⁹ Целокупна карактеристика и интерпретација у духовно-културном и историјском контексту партикуларне мукачевске цркве под Карпатима указује на то да је Базиловичево дело под називом Из монашких правила и наредби образовни, интерпретативни додаток његовим Монашким правилима и наредбама. У вези са овим открићем потребно је навести да је Базиловичеву васпитно-образовну активност забележио један од значајних представника гркокатоличке интелигенције и локални лингвиста Арсениј Коцак (1737–1800), који је такође био василијански монах у манастиру на Буковој хорки (слов. Вуковá хорка). Управо на основу граматике Арсенија Коцака из 1772–1778. године могуће је замислити не само фонетску структуру употребљаване варијанте црквенословенског језика у окружењу источнословачких и поткарпатско-руских гркокатолика у другој половини 18. века. Коцакова граматика је дочекала објављивање¹⁰ тек после више од двеста година; реч је о првом систематичном опису језичке и граматичке структуре црквенословенског језика у нашој средини,¹¹ који се у одређеном смислу може сматрати и покушајем нормирања локалног облика црквенословенског језика. Осим Маријапочке варијанте Коцакове граматике из 1772–1778. године постоји још једна рукописна варијанта ове граматике из 1788. године, која се чува у етнографском музеју у Ужгороду. Коцакова граматика је била припремљена као едукативни приручник, али није била намењена подучавању мале деце која тек уче да распознају слова и покушавају да читају. Задатак Коцакове граматике био је да васпита омладину како би не само добро и без грешака писала и читала већ и како би исправно и чисто говорила и разумела све писане и читане црквене и световне текстове. Тиме се разликује од свих до тада издатих и коришћених буквара и чини се више као приручник таквог типа као што су на пример Базиловичева црквенословенско-латинска тумачења литургије Јована Златоустог, Василија Великог и Григорија Богослова, Брадачева историја партикуларне цркве те различити правни, херменеутички и интерпретативни текстови. Драгоцени извор знања о литургијској традицији и специфичностима језика литургијских обреда на подручју мукачевске цркве представља пак Ј. Ј. Базиловичев латинско-црквенословенски спис

5 Žeňuch 2013, 292–301.

6 Žeňuch 2013, 291–292.

7 Žeňuch 2013, 292.

8 Wilšinská 2020, 3–226.

9 Lach 2010.

10 Дзендзелівський–Ганудель 1990, 5–332.

11 Štec 2005, 49.

ТОЛКОВАНІЄ. Сщєнныѧ Літоургіи Новагѧ Закона [...] / EXPLICATIO. Sacrae Liturgiae Novae Legis [...] Писани споменик је доказ симбиозе ћириличне и латинске културе у карпатској области. Овај вредан литургијски рукопис написан је двојезично: на црквенословенском и латинском језику, у паралелним колонама.¹² Базилович овде указује на литургијску и музичко-литургијску праксу, која је умногоме иста као и традиционалне већинске словенске музичко-литургијске традиције у регионима Украјине, Бугарске, Србије и Русије, али истовремено обухвата и описује особености партикуларне, односно сопствене литургијско-обредне праксе и упоређује је са сродним словенским литургијским традицијама. Пресеке и истоветности сматра природном последицом континуитета и способности запажања локалне литургијске праксе. Истиче обједињујућу компоненту црквенословенске литургијске културе, при чему на јединственост карпатске византијско-словенске традиције гледа као на резултат који произилази нарочито из повољне културно-религијске, географске и релативне политичке аутономије те независности од источнословенског културног и религијског развоја.

Међу значајне изворе локалне традиције редакције црквенословенског језика недвосмислено спада перцепција литургијског језика као културног наслеђа у којем се остварује свест о заједничкој културној и литургијској припадности свих верника византијске традиције у Словачкој, без обзира на етничку или језичку припадност његових носилаца. Међутим, специфичност представљају језичке особености које у црквенословенски језик продиру из језичког узуса или свести верника. Иако може деловати да је у питању наизглед занемарљива чињеница, ипак језичка свест има изванредан значај за разумевање односа између етничког и језичког идентитета и у случају употребљаване варијанте литургијског црквенословенског језика. Овај идентитет се примењује не само при самом литургијском слављењу већ и у верској песничкој традицији, али такође и у личним побожностима верника, које се у византијско-словенској традицији под Карпатима обављају у облику општенородног верског мољења и певања у различитим молитвеним приликама. Црквенословенски језик у различитим словенским црквама византијског обреда пак испуњава пре свега своју основну функцију као литургијски језик. И данас је могуће приметити интересовање верника појединих цркава византијског обреда у словенском простору за то да се поред националне редакције црквенословенског језика употребљавају и модерни стандардни и књижевни језици.¹³ Наиме, ова богослужбена пракса произилази из потребе да се у потпуности разумеју теолошке и примењене димензије текстова своје цркве,¹⁴ на коју је била усредсређена и цела образовна обука свештеника, монаха и верника.

Област правних докумената представљају текстови у којима се прожима опис историје обредне традиције и црквено право партикуларне цркве. Овде спада на пример *Ужгородски рукописни Псеудозонар*, који садржи основна правила и одредбе потребне за функционисање хришћанске заједнице. Збирка се означава и као номоканон. Чини је скуп 151 канона и правила из области црквеног и цивилног живота. Постојање овог извора црквеноправног карактера на подручју мукачевске партикуларне традиције документује њену чврсту повезаност са древном византијско-словенском писаном културом која се развила у Бугарској и Русији. Сам карактер и садржина извора указују на чињеницу да је словенска црква византијског обреда била у североисточном делу Угарске краљевине витална и својом одрживошћу је поставила темеље за позитиван однос са црквом латинског обреда. Иако сама није била носилац јединства, представљала је хришћанско јединство у

12 Zavorský–Žeňuch 2009.

13 Бајић-Кончаревић 2005, 363–378, Бајић 2006, 289–298.

14 Žeňuch 2020, 197–212.

синергијској разноликости односа са другим конфесијама. Управо постојање ћириличног текста Псеудозонара као извора црквеноправног карактера доказује повезаност партикуларне мукачевске цркве са најстаријим слојем словенске хришћанске културе раширене на подручју средњег Дунава од најстаријих времена. И терминологија садржана у тексту извора одражава ово древно наслеђе и духовну традицију коју документују извори као Номоканон, Закон судниј људем, Правила Светих отаца те Кормчаја књига итд.¹⁵

Зборници правила, који су настали због потреба партикуларне мукачевске цркве, тако указују на повезаност духовног и религиозног живота са свакодневицом обичног човека. И за свакодневни духовни живот верника изван манастирских зидова могуће је у оваквим текстовима правила наћи упутства и примере. Посебан скуп писаних споменика представљају упутства и правила за свештенике у сеоским црквама, у која на богослужења долази управо обично сеоско становништво.

Поред упутстава за вернике, посебан део ових зборника са правилима намењеним локалној заједници верника чине и начела за живот у монашкој средини која се тичу и бискупа партикуларне цркве, који су такође често изложени опасностима свакодневице (различитим бољкама и страстима, нпр. греху симоније, лихварству, прекомерном пићу и јелу, оговарању и сл.). Правила световног и црквеног живота и њихова тумачења, епитимијска правила и пенитенција представљају значајан документ који описује односе међу световним и духовним слојева друштва.

Међу документе који сведоче о административно-правном стању у византијској цркви под Карпатима спадају Скрутинијуми унијатских презвитера из 1749. године.¹⁶ Реч је о латинском рукописном тексту који је настао по окончању канонске визитације гркокатоличких парохија у Земплинској, Ужанској и Шаришкој столици (управно-административној територијалној јединици), коју је обавио јегарски бискуп Франћишек Баркоци (1710–1765) на територији своје латинске дијецезе, која се до извесне мере преклапала са Мукачевском епархијом. У њој је истраживао теолошки, морални и дисциплински ниво свештеника византијског обреда словенске традиције.

Посебно драгоцен је документ административно-правног карактера познат под називом Статути мукачевског бискупа Михала Мануела Олшавског из 1752–1758. године. Настали су непосредно после канонске визитације бискупа М. М. Олшавског (1700–1767). И овај извор се односи на сакраменталну дисциплинаризацију клера византијско-словенског обреда. Њиме је уједињена сакраментална пракса на подручју цркве византијског обреда под Карпатима. Постоји у две језичке верзије – латинској и црквенословенској, које су отклањале сумњу на корелацију са латинским клером и јавном угарском средином. Црквенословенска верзија је служила као основни приручник за архиђаконску праксу.¹⁷

И историјско-едукативни спис аутора Михала Брадача (1740–1815)¹⁸ под називом Єлѣтѣмъ Історіи Церковныа Новагъ Завѣтоу¹⁹ спада међу значајне писане споменике о историји поткарпатске заједнице верника византијског обреда. Убрајао се

15 Žeňuch–Белякова–Найденова–Zubko–Marinčák 2018.

16 Zubko 2015, 3–102.

17 Zubko–Žeňuch 2019, 5–100.

18 Михал Брадач је био брат мукачевског бискупа Јана Брадача (1732–1772). Оснивач је гркокатоличке историографије. Предавао је на свештеничком семинару у Ужгороду, а у периоду „златног доба“ Мукачевске гркокатоличке бискупије на прелазу из 18. у 19. век блиско је сарађивао са просветитељским гркокатоличким бискупом Андрејем Бачинским (1732–1809). Упореди Žeňuch 2013, 113–115; Žeňuch 2019a, 229–242; Žeňuch 2019b, 95–109.

19 Žeňuch–Zubko 2021.

међу књиге бискупске библиотеке Мукачевске гркокатоличке бискупије. Тренутно се чува под сигнатуром 399-д (димензије рукописа су 19x24,5 цм, 264 исписаних и 14 неисписаних листова) у рукописном одељењу Ужгородског државног универзитета уз ознаку Брадач Михайло. Историја црквеная новог завѣта. XVIII ст.²⁰ Брадачев рукопис Приручник црквене историје био је успешно идентификован 2007. године уз помоћ владике Милана Лаха SJ, који је за потребе истраживања усредсређеног на монашка правила²¹ J. J. Бачинског израдио и дигиталну копију овог рукописног дела о историји новозаветне цркве. Препис четвртог тома овог Брадачевог дела се такође налази у библиотеци Гркокатоличког теолошког факултета Прешовског универзитета (првобитна сигнатура 3203 I и 3203 II),²² које смо искористили при реконструкцији текста из електронског облика добијеног од М. Лаха SJ, у којем недостаје неколико дигитализованих кадрова (слика). На дигиталним копијама које недостају налазе се, наиме, не само подаци који се тичу проблематике историје темплара. Са овим подацима је повезано и наше датирање рукописног дела М. Брадача. Брадач овде наводи да је дело привео крају годину дана после објављивања њиме цитираног латинског *Chronicon militaris ordinis equitum Templariorum* (1789) аутора Габриела Колиновича Шенквицког, односно 1790. године. У Брадачевом Приручнику у 4. тому у § 7 у 5. глави се наводи и то да би његов компендијум требало да чини пет томова.²³ Нажалост, није познато да ли је написао пети том Приручника, пошто се у комплетном спису, повезаном у једну књигу која се чува под сигнатуром 399-д, не налази. Могуће је само претпостављати да у повезану књигу из 19. века овај пети том Брадачевог Приручника није био уврштен. Вероватно је могао да га позајми за потребе стварања наредне историје партикуларне цркве Јурај Ј. Базилевич (1742–1821), који је аутор латинског списка *Brevis notitia foundationis Theodori Koriathovits...* Његово дело штампано је у Кошицама 1799–1804. године.²⁴ Пети том Брадачевог списка могао је такође да послужи на пример и при стварању историјског рада *Historia Carpato-Ruthenorum*,²⁵ написаног на латинском језику, ауторке М. Лучкајове, у којем пружа слику о хронолошком развоју карпатских Русина у контексту историје цркве византијског обреда у Угарској.

Историјски спис аутора М. Брадача представља јединствени скуп докумената о битним црквеним историјским догађајима, допуњен његовим коментарима и белешкама које се ослањају на тадашње документе написане у тада познатим и доступним латинским и црквенословенским изворима, хроникама, историјској и еклезиолошкој литератури, наративним и књижевним изворима (апологије, животи светаца, легенде и слично). Међутим, у овако концентрисаном облику појављују се веома ретко.²⁶ Брадачева конфронтација са латинском средином пружа широк опсег његовог знања заснованог на тадашњој литератури, из чега проистичу и његова размишљања о интеркултурној и интерконфесионалној комуникацији.

20 Микитась 1964, 56.

21 Lach 2010.

22 Žeňuch–Hospodár 2016a, 113–138; Žeňuch–Hospodár 2016b, 54–91.

23 Žeňuch–Zubko 2021, 9.

24 Bizoňová–Coranič 2013.

25 Luččaj 1983, 46–181; Luččaj 1988, 110–247; Luččaj 1990, 29–256; Luččaj 1991, 27–182; Luččaj 1992, 63–152; Luččaj 1995 83–185; Luččaj 1998, 83–185.

26 Рукописи усредсређени на опис историје партикуларне цркве византијско-словенског обреда у широј карпатској области представљају јединствени културно-историјски документ. С тим у вези потребно је поменути монографски рад Јана Страдомског (2003), у којем овај савремени пољски историчар пружа слику о настанку сличних историјских рукописних списка који се фокусирају на историју византијско-словенске традиције на подручју Галиције.

Спис о црквеној историји аутора Михала Брадача подељен је на томове, главе и делове са параграфима. Сличну поделу је могуће наћи код већине едукативних радова и компендијума са прелаза из 18. у 19. век.²⁷

Спис М. Брадача представља тадашње актуелно историографско размишљање у којем се јасно указује на хришћанску традицију и културу код Словена од најстаријих времена мисија на подручју средњег Дунава. Посебно пак указује на значај ћирилометодијевске мисије и христијанизације Кијевске Русије, објашњава улогу пшемиловићевске Бохемије, те разне покрете као нпр. покрет хусита и братрика, а описује и настанак евангелистичке реформације и калвинизам. Све своје погледе на проблематику историје цркве, људског друштва и његовог културног размишљања заснива на многостраности и разноликости односа националних заједница унутар цркве. У Словачкој и у поткарпатској области обележеној византијским конфесионализмом Брадач у потпуности примењује ову димензију перцепције традиције при карактеризацији комуникације нарочито са латинском црквом. Ова културна комуникација се, наиме, од најстаријих времена на подручју средњег Дунава јавља као витални идентитет који је културно и друштвено самосталан и организован. Истина, под притиском различитих идејних и идеолошких праваца и концепата, нарочито пак у вези са развојем угарске цркве, формирали су се према мишљењу М. Брадача различити погледи и на његов настанак и порекло. Указује, такође, на чињеницу да многе националне цркве нису дозволиле да им се одузме сопствени идентитет, наводећи примере из Шпаније, Италије, Славоније итд. Међутим, угарској цркви замера што је као прва већ веома давно одбацила свој црквено-обредни идентитет:

Римикал Літоу рїѣа єдѣа не вездѣ на западѣ прїѣтѣ єртѣ. Ономоу Р. П. желанїю немалое сопротивленїе бытѣ, и нѣкїи Церквн, јакоже во Іспанїи Толетаникал во Італїи Медїоланскал, во Оугорскїмз Королевствѣ, нлн во Славонїи Заградскал &c. древнѣа євоѣ обрѣды, и Літургїю до нынѣ содержатѣ. Нижє оугорскал Церковз вѣл первѣа обрѣды євоѣ ѡвергше, что нз собора во Тїрїаїн лѣ. 1630. под Пазманомз, Мїтрополїтѣ бывшаго, нз слѣдѣющїхз словєз гвѣно єртѣ.²⁸

Византијско-словенску црквену традицију под Карпатима види у повезаности са западним културним хоризонтом и Римом, при чему у свом спису Брадач на грчки обред у словенској средини, литургијски језик и ћирилично писмо²⁹ гледа као на континуитет из времена ћирилометодијевске мисије. У вези са христијанизацијом Словена Брадач у 3. тому (3. глава. 1. поглавље, § 6) наводи да је током владавине Карла Великог код Словена у Панонији никао корен хришћанске вере. Међутим, у 10. веку је овај изданак словенске хришћанске цркве под притиском спољашњих чинилаца изгубљен, а својом хришћанском ревношћу га је оживео угарски краљ Свети Стефан, који је омогућио процват не само латинске већ и грчке цркве у Угарској.

[...] оутверденїа вѣры Хрїста междѣ оуграмн оупорное тцпанїе и горлївог Стефла оу Наслѣдникѣв инѣдѣвєз є час єтѣгѣ, Яїлѣ оугрїн [...] во время Карола Вел. сїжденое во землѣ оугорскої благоочетїа тол млыи Корє вѣдѣцѣше јако во се вєє нзчезїе: єже обѣче вѣка 10- пакн ѡцвѣтѣ, за єже оугре должнѣ єст чїстїю Греческн

27 Žeňuch 2018, 49–63.

28 Žeňuch–Zubko 2021, 449–450.

29 Žeňuch 2019c, 10.

Бітнікв, чартію же Латїнікв.³⁰

Византијска култура је почела да се развија у великоморавској средини на средњем Дунаву и у Панонији. Почетак њеног интензивног процвата се, додуше, десио код јужних и источних Словена, али када је реч о обреду, грчку цркву ипак види на Дунаву (вероватно у Вишеграду, мађ. Visegrád), где је већ у периоду од 11. до 13. века постојала грчка литургија, све до предаје манастира латинским монасима почетком 13. века.³¹ Посредством колонизације на влашком праву ојачала је пак њена улога и у поткарпатској и у словачкој језичкој и културно-историјској средини.³² То документује нарочито језик литургије и богослужбених обреда вршених на црквенословенском језику, заједно са духовном и религиозном традицијом верника.

Ова духовна и религиозна традиција манифестује се целим низом црквених правила на која упозорава не само рукописни спис под називом *Ужгородски рукописни Псеудозонар*,³³ који смо недавно издали, а у којем се упућује на великоморавски културни хоризонт.³⁴ Управо зато је текст овог канона веома битан историјско-правни документ о виталности цркве византијско-словенског обреда под Карпатима, на коју се позива и М. Брадач. Осим овог дела, познаје и правила светих црквених отаца, даље тумачења канона појединих црквених синода и сл. Правни списи и канони које Брадач цитира већином су припадали библиотеци бискупије и манастира у Мукачеву.³⁵ Стога се не могу посматрати одвојено од историјско-друштвене стварности у којој су настали и примењивани, а ни од осталих сличних зборника те збирки текстова са правилима световног и црквеног живота, из којих је мукачевска црква црпела и којима се руководила. Правила и њихова тумачења представљају наиме битан документ који описује односе међу световним и духовним слојевима друштва.³⁶ И употреба уједначене терминологије у документима мукачевске цркве спада међу манифестације њеног идентитета. Терминолошка недвосмисленост и прецизност при њиховој употреби у тумачењима Михала Брадача пружа овом садржајно подељеном, али ипак концизном тексту Приручника могућност да допре до широког спектра његових корисника из редова студената и свештеника ужгородског семинара с краја 18. века, као и тадашње интелигенције.

С обзиром на то да христијанизацију Угарске Михал Брадач посматра у контексту континуитета хришћанства у Панонији и великоморавској цркви, овим својим ставом допринео је актуелној полемичко-теолошкој дискусији о пореклу хришћанства у Угарској и тиме се поставио нарочито против Готфрида Шварца³⁷ и његове идеје о христијанизацији Угарске од стране Мађара у време њиховог доласка у Панонију. М. Брадач је ригорозно бранио идеју културне древности хришћанства код Словена, са акцентом на однос са римским патријархатом. Порекло ове црквене традиције види у

30 Žeňuch–Zubko 2021, 308.

31 Avenarius 1992, 113–132.

32 Žeňuch 2015, 21.

33 Žeňuch–Белякова–Найденова–Zubko–Marinčák 2018.

34 Претпоставља се да је Методијево дело црквено-правног карактера могло непосредно да утиче и на настанак других текстова правног карактера, а такође и на њихова тумачења настала у јужнословенској средини, одакле су се проширила по целом словенском свету, свуда где је прихваћена и где је почела да се развија византијска црква словенске традиције. Види Vašica 1996, 72–92.

35 Опис неких од њих даје Мишанич 1961 и 1964.

36 Jáger 2018, 67–77; Jáger, 2019, 115–120.

37 Види Žeňuch–Zubko 2021, 64–79 у глави *Аутори цитирани у Приручнику Михала Брадача (Autori citovani v Rukoväti Michala Bradaca)*, која набраја најчешће цитиране ауторе у Брадачевом едукативном спису.

моравском краљевству и представља га у складу са неким идејама словачких језуитских учењака из 18. века. Пише:

Моравы ѿн вѣка 9- проговѣтнша са чре Кѹрнла и Меѡдѡдѡ, нже сынове чѣка Лва и Болѹна кѡ нѣ посланы быша. Кѹрнлаз первѣе Константинѡ рече, и Философ проименованѡ во мѣрскѣ и божегѣвнѣи писанѣи израднѡ обученѡ на превѣтѣрѣгѣво проивѣденѡ, мѹжѡ чрѡдолѡвѣе, преподѡвѣемѡ и оученѣемѡ Апѡлкагѡ житѣа равнѡ-Апостолнѣи...³⁸

Према мишљењу М. Брадача, мисијом Гирила и Методија на Великој Моравској почиње хришћанска епоха за све Словене, јер христијанизацијом становништва Моравске почела су хришћански да се формирају и друга, првобитно паганска словенска племена и заједнице.

Сѡа обшнрѣе рекохо во познанѣа соргоанѣа Славенскѣ народѡвѡ, сѡда ко вѣрѣ Хрѣкој обратншма. Проче нѡповѣдѡе, такѡ соргоанѣе онѣ, наплаче на сѡвѣрѣи пожившѣи прѣе обраценѣе не много вѣдомо и полмачно сѣ во оскѡдѣнѣи догѡвѣрѣнѣи вѣдѣгѣтелемѡ нѡе такѡже нѣцѣи мнѣтелѣгѣвѡ, Славѡне преже с. Кѹрнла, и Меѡдѡдѡ (сѡнѣгѣле онѡмѡ проповѣдавшѣи) нже племена сѡа нмнѡ...³⁹

Даље додаје да се становништво настањено у моравском краљевству у Панонији прославило током владавине кнежева, односно краљева – Мојмира, Коцѣла, Рагислава и Светоплука. Међутим, у 10. веку су ову краљевину освојили Угари, зато њен велики део чине управно-административне територијалне јединице, тзв. столице: Братиславска (Пожунска или Прешпорска), Њитранска, Тренчинска, Турчианска, Оравска, Липтовска и друге, које је по целој горњој Угарској насељавао изузетно бројан словенски народ, који је свој назив сачувао без икаквих промена те измена, а чији припадници се до данас називају *Словјаѣи*.

Моравы, или Мѹравы (Latinis dicti Marachenses) ѡ сѡвѣра ншѣдшѣи и вѣка 5- или 6- во Мѹравѣ и Задѹнайскѣх странахѡ величшѣи са. Значѣнѣи князѣи или Королевѡ нмнѡ Моѡмѣра (негѡн Коцѣла) Рагѣслава, и Сѡагѡполка (Моуѡгарѡм, Рагѣсѣм, & Sviatoplugum) подѡ котѡримѡ и много прогѡвншѡ са. Разрѡшенѣа крѣпкагѡ царѣгѡ сѡего подалѡ ѡ Оугѡвѡ во началѣ вѣка 10- ѡнакожѡ тоѡз разплѡжѣнѣи народѡ, не великѡ заглажѣнѡ быѡ, нѡе и днѣсѡ великѡю частѡ оугѡрѡкагѡ царѣгѡ держѣтѡ во столицѣ Пожѡнѡкој или Прѣшѡвѡрѡкој, Њѣтрѡнѡкој, Тренѡнѡкој, Турѡнѡкој, Оравѡкој, Лѣпѡвѡкој и нѣи во вѣшнѣи Оугѡнѣ великѡмѡ чѣло-обѣгѣгѡцѡ. Сѣи сѡнѣи и славѣнскѣ народѡвѡ нмѡ Славѡновѡ безѡ великагѡ приѡла гѡдержѣнѡ, и сеѣе Словѡкѡлинѡ назывѡлетѡ.⁴⁰

М. Брадач је за именовање словачког народа употребио облик *Словѡк* који је потпуно у складу са језичком свешћу примењиваном у дијалектима источне Словачке.⁴¹

38 Žeňuch–Zubko 2021, 320 и сл.

39 Žeňuch–Zubko 2021, 317.

40 Žeňuch–Zubko 2021, 319.

41 Овај назив није никако повезан са тенденциозним погледима неких савремених истраживача који у поменутом називу виде етничку и језичку недовршеност словачког народа, стога покушавају да га на различите начине поделе. Овде можемо да укажемо на неке књижевне радове који и данас

Назив **Словѣкъ** / *Словиак*, *Словѣк* (слов. *Sloviak*, *Slovjak*) јесте источнословачка дијалекатска модификација етнонима *Словак* (слов. *Slovák*) и нема ниједну другу етничку мотивацију. Јан Станислав с тим у вези указује на многе документе везане за творбу властитих имена која чувају корелацију мекоће парних сугласника и која су и данас жива не само у источнословачким дијалектима већ и на другим словачким етничким и језичким просторима, нпр. слов. *Noviak*, *Suroviak*,⁴² овде спадају и облици слов. *Skybjak*, *Babjak*, *Hutorjak*, *Starjak*, *Dzuriak*, *Barjak*, *Hromjak*, *Bartkovjak* и други.⁴³ Назив Словѣк настао је тако што је на најстарији корен за творбу речи *Слов-* додат суфикс *-ак/-иак*, који као алтернативни суфикс замењује првобитни суфикс *-ен-*, односно *-јен-*, или његову варијанту *-јан-*.⁴⁴ У лексеми *Словиак/Словѣк* употребљава се умекшани сугласник *в*, који у оквиру корелације мекоће чини пар са неумекшаним сугласником *в*. Управо корелација мекоће *б–б’*; *п–п’*; *м–м’*; *в–в’* се заједно са меким сугласницима *ш*’ и *ж*’ примењује у источнословачким дијалектима до данас. Посебно изразито се наведена корелација мекоће задржала на сотачком и ужанском језичком подручју, где се назив словачког етницитета и данас изражава уз помоћ термина *Словѣк*.

У Брадачевом *Приручнику црквене историје*, који се чува у библиотеци Ужгородског државног универзитета, као назив за *Словаке* употребљавају се два термина: **Словѣне** и **Словѣки**. Сматрамо да је потребно поновити да су становници Велике Моравске сами себе називали **Словѣне**; облик у једнини за овај колективни етноним је **Словѣнинъ**. На овај исти начин настао је и назив за становнике Пољске у облику *Полянинъ*, за становнике бугарског царства употребљавао се облик *Болгаринъ*. За означавање становника Кијевске Русије у најстаријем периоду развоја словенских језика примењивао се назив *Русинъ*, који је такође настао помоћу суфикса *-инъ* деривацијом од речи *Русь*, а који представља колективни етноним за становништво које је живело на границама ове ранофеудалне државе у источнословенској области. Називом *Русинъ* се у најстаријим историјским документима означава становништво староруског порекла.⁴⁵ За становнике Угарске се у словенским језицима овог раздобља почео примењивати назив *Угринъ*, који је настао суфиксацијом (помоћу суфикса *-ин*) од колективног назива становништва Угарске, који су били, додуше, различите етничке и језичке припадности, али спадали су под један заједнички државно-политички простор.⁴⁶

представљају несистематичну слику о формирању источнословачког језичког и културног контекста, на пример у односу са русинским језичким контекстом (на пример монографија Чарский 2011). До данас латентну и политички подстицану идеју о својствености источнословачких Словѣка пропагирају и неки историчари, нпр. Иштван Јанек, који тврди да „словјачки сепаратизам би било погрешно сматрати само неуспелим покушајем мађарске владе“ (стр. 47) и да „је покушај конституисања самосталног народа Словѣка показивао да словачки народ још није у потпуности формиран и да је могућ покушај његовог сламања“ (стр. 47) (Види у чланку Janek 2021, 42–47).

42 Stanislav 1950, 8.

43 Žeňuch 2014, 127–129.

44 Doruľa 1993, 7–23.

45 У латинским документима се за њих усталио термин *Ruthenus*.

46 О томе сведочи назив уз презиме кијевско-печерског монаха Св. Мојсија Угарског или Ухрина, чије порекло би требало тражити у Угарској. Вероватно је потицао из значајне старословачке породице и кретао се у блиском кругу кијевског кнежевског двора који су чинили аристократски представници домаћег племства и хонорације из пријатељских земаља, којој је Мојсије Угарски засигурно припадао. Уједно је био један од представника и оснивача монашког живота према студитском типичу у Кијевској Русији, што омогућава претпоставку о његовом високом друштвеном положају. Види Bugan 2009, 137–146.

Међутим, Брадач у свом четвортомном Приручнику нигде не спомиње самосталност Русина/Руснака у Угарској. Сматра их изданком руске цркве чији корени сежу ка првом кијевском митрополиту Михаилу у 9. век, са којом је уско повезана и мукачевска црква.⁴⁷ У истом облику се овај назив Русинъ до данас употребљава и у Словачкој за означавање чланова етникума источнословенског порекла (нарочито у контактним дијалекатским областима источне Словачке) иза граница карпатског лука. У живом народном говору у источнословачком дијалекатском окружењу се овако до данас означавају становници данашње Украјине, Русије и Белорусије.⁴⁸ У Словачкој, где се словачко аутохтоно становништво од 14. до 15. века поистовећивало са својим западнословенским обликом етнонима *Словак*, за означавање етникума источнословенског порекла Словаци су по аналогiji створили назив *Руснак* (*Руснакџ*). Назив *Руснак*, односно *Руснак* је на подручју етнички руске колонизације на влашком праву почео да преовлађује до те мере да су га присвојили и чланови овог пастирског (влашког) начина живота. Под директним утицајем словачког језика назив *Руснак* је почео да се употребљава не само као етноним за означавање пастирског језички источнословенског елемента већ и за означавање заједница које су приступиле византијско-словенској цркви, пошто је ова традиција типична управо за влашки пастирски колонизаторски елемент, који је стигао у Словачку у 14. веку.

Посебну улогу у контексту развоја погледа на историју цркве мултинационалне угарске заједнице одиграо је пазмањијевски Трнавски универзитет и бечки Барбареум, где су студирале личности које су формирале културни и конфесионални живот настајуће интелектуалне елите византијске цркве словенске традиције под Карпатима. Овај утицај се позитивно испољио не само при етаблирању Мукачевске дијецезе као самосталне бискупије византијског обреда под јурисдикцијом римске цркве, већ и у њеној чвршћој повезаности са угарском латинском учењачком традицијом и културом. О томе сведочи и неколико паралелних црквенословенско–латинских писаних извора чији је циљ био да се формира локално свештенство које нагиње ка дубљем и систематичнијем познавању западне цркве. Настанак латинских текстова усредсређених на историју и традицију византијске цркве под Карпатима до краја 18. века створио је услове за њену ширу културну еманципацију.

Битну улогу у овом контексту одиграло је и више словачких учењака из тог периода, нпр. Матеј Бел (1684–1749), полихистор и родољуб, који у описима источнословачких територијалних јединица даје и слику живота верника партикуларне византијске цркве, те Адам Франћишек Колар (1718–1783), који је деловао при царском двору у Бечу као кустос и учењак. А. Ф. Колар је, наиме, сачинио попис аргумената који поткрепљују древност византијске цркве словенске традиције у Угарској. Његов спис је послужио бискупу М. М. Олшавском и А. Бачинском при аргументацији у корист древности словенске црквене традиције у Хабзбуршкој монархији.⁴⁹ Резултат ових напора било је успостављање Мукачевске гркокатоличке бискупије 1771. године.

На ауторство једног од списа познатог под називом *Sermo de sacra inter occidentalem et orientalem ecclesiam unione* (*Реч о светом јединству између западне и источне цркве*)⁵⁰ указује сам М. Брадач и приписује га А. Бачинском.

47 Упореди Žeňuch–Zubko 2021, 429–434.

48 Žeňuch 2014, 129.

49 Види Pop 2013, 67–68.

50 Zavorský 2019, 113.

Проповѣди или бѣды в единствѣ или соединеніи: Какобѣ ѿ пр. онаѣ по Муханло Мандило Олшавикѣ бывшии Мѹкачовикѣ епископѣ нашии на оутоленіе возмѹщеніа, еже нѣкѣи Сарабан Седмоградскѣи имене Софроніи во Сѹтмарикой Стголицѣ воздвѣнѣнъ былъ лѣта 1761. ѿ Архї-Ереѣ нашего нѣѣ цѣлнеѣ Прѣблѣцаго Андреѣ Бачникѣи сложена, и на многѣиѣ по семъ языки еѣ: Волокѣи, Рѹскѣи, нѣмецкѣи и о҃горикѣи превѣдена и Тѹпомъ издаѣна.⁵¹

Потребно је поменути и то да су у окружењу мукачевских црквених учењака били познати и радови Самуела Тимона (1675–1736), словачког језуите и полихистора, педагога и оснивача критичне историографије, који је деловао у Кошицама и Ужгороду, нарочито његово дело *Слика старе Угарске (Imago antiquae Hungariae)* из 1733. године, из којег преузима називе словенских племена и инспирише се идејом о аутохтоности Словена на подручју средњег Дунава, као и идејом о учешћу Словака при формирању Краљевине Угарске. Управо под утицајем Тимоновог дела и података у Кијевско-печерском патернику и Несторовој повести прошлих времена на подручју цркве византијског обреда под Карпатима интерпретирала су се тумачења о аутохтоности Словена на средњем Дунаву и о њиховој битној улози при формирању хришћанске Краљевине Угарске.

Тумачења о аутохтоности Словена на средњем Дунаву и о почецима словенског хришћанства помагала су учењацима као што је М. Брадач при доказивању изворности византијско-словенске цркве и у контексту синергије са латинском конфесионалном традицијом. Ову синергију данас потврђују већ опште позната истраживања различитих извора са подручја историјске мукачевске конфесионалне традиције.⁵²

Брадач посебну пажњу у рукопису посвећује словенској хришћанској традицији коју везује за Св. Павла, када говори о првим покушајима христјанизације Словена у Панонији, доласку Константина и Методија на Велику Моравску, примању хришћанства у Кијевској Русији и у другим словенским областима и краљевинама у контексту западне или источне традиције. Посебно наглашава важност превода библијских и литургијских текстова на разумљив словенски језик. Порекло јединства словенских племена и језика Словена локализује у Илирију, коју везује за најстарије раздобље њиховог историјског развоја.

[...] во Іллірїи, Мїсїи, Болгарїи, Коїиї, Сербїи, Славонїи, Далматїи, Паннонїи, Мелантѣ Бл҃говѣтѣвѣнїи: понеже нарѣ Іллірїицкїи, или Славенскїи во тѣхъ повѣстѣхъ рѣчѣннїи єдинаѣ племене, и языка со Россїєю єстѣ. Ѣкѣдѣ во предоловїи Печерскѣи Патерїка гл҃етѣа: Павелъ Ілїлѣ бытѣ бѣхъ языкѣ, пачеже кор҃гои҃зїи и славенскїи бѣ тогда, єгда Славѣнѣ о҃чнѣл єстѣ, прочее и во ннѣи многѣи повѣстѣхъ Павѣ проповѣдалѣ.⁵³

Брадач се при томе ослања не само на класике античке историографије, нпр. на Јосифа Флавија, јеврејског свештеника, учењака и историчара, који тумачи порекло

51 Žeňuch–Zubko 2021, 343.

52 Историјска мукачевска конфесионална традиција је извор, односно полазиште идентитета свих етничко-конфесионалних заједница верника у њеним самосталним ђеркама епархијама у Словачкој, закарпатској области Украјине, Румунији и у Мађарској.

53 Žeňuch–Zubko 2021, 126.

Словена од Јафета, Нојевог сина.⁵⁴ Преузима ово широко распрострањено мишљење у европској ренесансној и барокној књижевности из списка Исидора Севилског Етимологије или Порекла (*Origines sive Etymologiae*). Даље цитира Страбона и његово дело Географија (*Geographica*), Константина Порфирогенита и његова тумачења у вези са територијом коју насељавају Хрвати, Срби и провинцијом у Далмацији из дела О управљању царством. Такође цитира *Проконија*, грчког историчара, који у свом опису ратова цара Јустинијана са Персијанцима, Вандалима и Готима доноси значајне вести о Словенима на доњем Дунаву, које означава појмом *Sklabénoi*. М. Брадач бира цитате и описе Словена из таквих дела, као што је Кијевско-печерски патерник, даље из Несторове хронике Повест прошлих времена, из Длугошеве хронике, рукописног Синаксара, збирке канонских житија светих и легенди о празницима црквене године, као и из дела Јохана Авентина (1477–1534), баварског хуманистичког историчара који је аутор списка *Annalium Boiorum libri VII*, веома цењено од стране словачке и словенске историографије, јер се у њему описује битка код Братиславе 907. године и други значајни догађаји све до 1460. године. Дело је значајно и зато што садржи белешке из целог низа извора, од којих многи нису сачувани до данашњих дана. Брадач познаје и дела Мишела Ле Квиена (1661–1733), француског историчара и теолога, аутора компаративног историјско-теолошког списка о источним и оријенталним хришћанским црквама *Oriens christianus in quatuor patriarchatus digestus, in quo exhibentur Ecclesiae patriarchae caeterique praesules totius Orientis* (Париз, 1740. године) и радове мароните Јосифа Симона Асеманија (1687–1767), који се после студија у Риму, по овлашћењу папе Климента XI, бавио прикупљањем и каталогизацијом рукописа, укључујући најстарије словенске литургијске текстове. Познат је и као аутор шестотомног дела *Kalendarium Ecclesiae Universae* (1755–1757).

М. Брадач је познавао и спис Андреје Дандола (1306–1354), млетачког дужда и аутора латинске хронике о покрштавању и историји Хрвата. Може се видети да је био изразито надахнут идејама илиризма, које су утицале и на начин размишљања тадашње словачке историографије.⁵⁵ О томе сведочи на пример и наредни, од стране Брадача цитиран и за онај период прилично модеран, историографски рад загребачког каноника и историчара Јураја Паткаја (1612–1666), *Memoria regnum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae*, који је изашао у Бечу 1652. године; његово поновно издање објавило је бечко издаваштво Курцбек чак и 1772. године. Рад је био доступан гркокатоличким историчарима управо у периоду када су се у Ужгороду стварали услови за образовање гркокатоличког клера у сопственом семинару. Брадач цитира и Павла Јулинца (1731–1785), родољуба, дипломату и официра руске војске, који је 1765. године у Венецији објавио спис *Краткое введение въ историю происхождения славено-сербскаго народа, у којем је описао српску историју*. Познаје и Данијела Фарлатија и његов спис *Илирикум сакрум (Illyricum sacrum, Венеција, 1751–1819)*, у којем објашњава порекло цркве у Илирику и упоређује га са црквом средином у Мукачевској гркокатоличкој бискупији.

При аргументацији о пореклу Словена, посебно пак о њиховој религиозности, М. Брадач се ослања на Јоакима Пастора фон Хиртенберга (1610–1681), који је био представник лутеранизма и присталица калвинизма и аријанизма у Пољској. Управо домаће окружење под утицајем калвинизма и аријанизма омогућило је Хиртенбергу финансирање боравака на иностраним универзитетима у Холандији, Енглеској и Француској, где је 1652. године објавио латински спис у којем описује ратове са козацима.

54 Славенијин син Народы начало свое производаѣ ѿ Яфета старейшого сына Ноева, во разделении мѣра полноточною Язиѣм старѣмъ, Європѣ. Упореди Željuch–Zubko 2021, 308.

55 Janković 2010; Janković 2011.

Међутим, у њему објашњава и називе појединих словенских народа. У вези са објашњењем порекла Словена М. Брадач се позива и на рад првог чешког слависте који се бавио културном историјом и етнологијом Словена, Вацлава Фортуната Дуриха (1735–1802). Његова дисертација *De Slavo-Bohemica Sacri Codicis versione* објављена је 1777. године у Прагу. Са Фортунатом Дурихом одржавао је писмени контакт и Андреј Бачински у вези са књижним издањем *Bibliotheca Slavica[...]*, које је објавио штампар књига Стефан Новаковић⁵⁶ у бечкој штампарији 1795. године. Реч је о томе да Дурихова *Bibliotheca Slavica* садржи, поред других података, и опис појединих драгоцених штампаних издања из краковске штампарске продукције Швантополта Фиола, о којима му је пружио информацију управо Андреј Бачински, пошто су се у бискупској библиотеци налазила и нека Фиолова штампана издања. Чињенице повезане са личностима византијско-словенске цркве на источнословенском простору М. Брадач преузима од Игнација Кулчинског (1707–1747), значајног функционера гркокатоличке цркве у Белорусији, Пољској и Украјини, који је студирао у Риму, где је постао и генерални тужилац у василијанској конгрегацији и где је објавио неколико занимљивих списа о историји цркве византијског обреда, међу које спада и латински спис *Идеал руске цркве (Specimen Ecclesiae Ruthenicae...)*, који је објављен 1773. године у Риму. Репринт издања дела И. Кулчинског *Specimen Ecclesiae Ruthenicae: ab origine susceptae fidei ad nostra usque tempora in suis captibus seu primatibus Russiae cum S. Sede apostolica Romana semper unitae per Ignatium Kulczynski* објављен је чак и 1859. године, а у виду факсимила такође и 1970. године. М. Брадач цитира и Александра Гванинија (1538–1614), издавача и аутора више историјско-географских радова. А. Гванини је владао латинским, немачким, пољским, руским и литванским језиком, што је имало одраза и у његовом делу *Sarmatiae Europaeae descriptio*, у којем је, осим географског нацрта и привредне делатности, пружио опис народних и религиозних обичаја становништва Московије, Пољске, Литваније, Прусије и Ливоније (територије која обухвата данашњу Естонију и Летонију). М. Брадач цитира и друге ауторе, као на пример Иштвана Салађија (1730–1796), угарског црквеног историчара друге половине 18. века и његово дело *Status ecclesiae Pannonicae* из 1777. године, одакле су преузети документи о паганским боговима Словена из најстаријег раздобља. Позива се и на кардинала Цезара Баронијуса (1538–1607), оснивача модерне католичке историографије, као и на његовог критичара Антонија Пагија (1624–1699). Такође цитира Герарда Ј. Воссуса (1577–1649), холандског филозофа, историчара и теолога, састављача етимолошког речника латинског језика, те Павла Дебреценија (1660–1710), протестантског свештеника у Дебрецину, који је студирао на универзитетима у Немачкој, а којег је опет цитирао познати Фридрих Адолф Лампе (1683–1729) у свом спису *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania* (Утрехт, 1728. године), у којем се ослања на Дебреценијево тумачење историје цркве. С тим у вези М. Брадач помиње и Јохана Лоренца Мосхајма (1693–1755), немачког протестантског црквеног историчара.

У савременој историјској литератури посвећеној проблематици византијске цркве у Словачкој задржала се стереотипна представа да су византијско-словенску цркву чинили већим делом само мало образовани или скоро потпуно необразовани свештеници. Међутим, необразовани свештеник или учитељ византијског обреда не би могао да преводи јеванђелске перикопе, да ствара или пише опсежна и аргументацијски сложена теолошка тумачења, проповеди, едукативне или историјске списе, или да без образовања и знања води сложене полемичке дискусије против реформације, односно да брани свој обред и традицију. Постојање низа докумената сличног карактера као што је и Брадачев

56 Штампар Стефан Новаковић водио је штампарију у Бечу после смрти Јозефа Курцбека.

едукативни спис сведочи о супротном. Доказује, наиме, да је локални клер био довољно образован, када је знао аргументовано и прецизно да формулише не само своје теолошке погледе, већ и да представи мишљења о етничким и језичким односима на подручју своје цркве и у поређењу са другима.

Литература

- Avenarius, Alexander (1992). *Byzantská kultúra v slovanskom prostredí v VI. – XII. storočí: k problému recepcie a transformácie*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 113–132.
- Бајић, Ружица – Кончаревић, Ксенија (2005). *Рецепција црквенословенског језика у српској говорној и социокултурној средини*. Црквене студије 2, 363–378.
- Бајић, Ружица (2006) *Друштвено-историјски приступ проучавању промене ставова према богослужбеним језицима и утицај ставова на промену ових језика*. Црквене студије 3, 289–298.
- Bizoňová, Monika – Coranič, Jaroslav (2013). *Bazilovič, Joanik: Dejiny gréckokatolíckej cirkvi v Uhorsku*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity.
- Bugan, Bystrík (2009). *Mojžiš Uhorský (Mojsej Uhrin) a jeho bratia v kontexte slovenských dejín*. Historický zborník, 19/2, 137–146.
- Чарский, Вячеслав В. (2011). *Русинский язык Сербии и Хорватии в свете языковых контактов. Лингвогенетический аспект*. МО, Щелково: Издатель Маржотин П. Ю.
- Doruľa, Ján (1993). *Tri kapitoly zo života slov*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.
- Дзензелівський, Йосип О. – Ганудель, Зузана (1990). *Рукопис марія-повчанського варіанта граматики Арсенія Коцака. Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. 15. Книга друга*. Prešov, 5–332.
- Jáger, Róbert (2018). *Časové vymedzenie vzniku veľkomoravského nomokánona*. Konštantínove listy, 11/2, 67–77.
- Jáger, Róbert (2019). *Legal and social status of the church in Great Moravia*. Journal on European History of Law, 10/2, 115–120.
- Janek, István (2021). *Slovjacksý separatizmus*. Historická revue, 2021/1, 42–47.
- Jankovič, Ján (2010). *Legenda o grófovi Zrínskom II.: chrestomatia*. Bratislava: Veda.
- Jankovič, Ján (2011). *Legenda o grófovi Zrínskom I.: súvislosti*. Bratislava: Veda.
- Lach, Milan (2010). *Il contributo di Giorgio Giovanniccio Bazilovič OSBM alla formazione monastica dei Basiliani dell'eparchia di Mukačevo*. Košice: Dobrá kniha.
- Lučkaj, Michal (1998). *Historica Carpato-Ruthenorum Sacra, et Civilis (antiqua, et recens usque ad praesens tempus). Tomus V. Pars 2*. Науковий збірник Музею української культури у Свиднику, том 20. Prešov: Vydalo Múzeum ukrajinsko-rusínskej kultúry vo Svidníku, 83–185.
- Lučkaj, Michal (1983). *Historica Carpato-Ruthenorum Sacra, et Civilis (antiqua, et recens usque ad praesens tempus). Tomus I*. Науковий збірник Музею української культури у Свиднику, том 11. Prešov: Vydalo Múzeum ukrajinskej kultúry vo Svidníku, 46–181.
- Lučkaj, Michal (1988). *Historica Carpato-Ruthenorum Sacra, et Civilis (antiqua, et recens usque ad praesens tempus). Tomus I*. Науковий збірник Музею української культури у Свиднику, том 13. Prešov: Vydalo Múzeum ukrajinskej kultúry vo Svidníku, 110–247.
- Lučkaj, Michal (1990). *Historica Carpato-Ruthenorum Sacra, et Civilis (antiqua, et recens usque ad praesens tempus). Tomus III*. Науковий збірник Музею української культури у Свиднику, том 16. Prešov: Vydalo Múzeum ukrajinskej kultúry vo Svidníku, 29–256.

Lučkaj, Michal (1991). *Historica Carpato-Ruthenorum Sacra, et Civilis (antiqua, et recens usque ad praesens tempus). Tomus IV. Pars 1.* Науковий збірник Музею української культури у Свиднику, том 17, Prešov: Vydalo Múzeum ukrajinskej kultúry vo Svidníku, 27–182.

Lučkaj, Michal (1992). *Historica Carpato-Ruthenorum Sacra, et Civilis (antiqua, et recens usque ad praesens tempus). Tomus IV. Pars 2.* Науковий збірник Музею української культури у Свиднику, том 18. Prešov: Vydalo Múzeum ukrajinskej kultúry vo Svidníku, 63–152.

Lučkaj, Michal (1995). *Historica Carpato-Ruthenorum Sacra, et Civilis (antiqua, et recens usque ad praesens tempus). Tomus V. Pars 1.* Науковий збірник Музею української культури у Свиднику, том 20. Prešov: Vydalo Štátne múzeum ukrajinsko-rusínskej kultúry vo Svidníku, 83–185;

Микитась, Василь Л. (1961). *Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог.* Ужгород: Ужгородський державний університет.

Микитась, Василь Л. (1964). *Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог. Частина друга.* Ужгород: Видавництво Львівського університету.

Pop, Ivan (2013). *Podkarpatská Rus.* Praha: Nakladatelství Libri.

Stanislav, Ján (1950). *Zo života slov a našich predkov.* Bratislava.

Stradomski, Jan (2003). *Spory „o wiarę grecką“ w dawnej Rzeczypospolitej.* Kraków: Scriptum.

Štec, Mikuláš (2005). *Cirkevná slovančina.* Prešov: Pravoslávna bohoslovecká fakulta.

Vašica, Josef (1996). *Literární památky epochy velkomoravské.* Praha: Vyšehrad.

Wilšinská, Eubomíra (2020). *Joannikij Juraj Bazilovič: Imago Vitae Monasticae / Obraz mníšského života: Štúdiá a preklad.* Slavica Slovaca, 55/4-supplementum, 3–226.

Zavarský, Svorad – Žeňuch, Peter (2009). *Joannikij Bazilovič: ТОЛКОВАНІЄ Священныя Літургіи Новаго Закона истинныя Безкровныя Жертвы. Joannicius Bazilovits: EXPLICATIO Sacrae Liturgiae Novae Legis veri Incruenti Sacrificii. Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae III.* Bratislava – Roma: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV – Slovenský komitét slavistov – Pontificio Istituto Orientale – Spolok sv. Cyrila a Metoda.

Zavarský, Svorad (2019): *K latinským pamiatkam spätým so zjednotenou cirkvou byzantsko-slovanského obradu na Slovensku (17. a 18. storočie) – prehľad výskumu.* Žeňuch, P. a kol.: Pohľady do problematiky cyrilскеj písomnej tradície na Slovensku. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV – Slovenský komitét slavistov – VEDA, vydavateľstvo SAV, 113–124.

Zubko, Peter (2015): *Skrutiniá uniatskych presbyterov z roku 1749.* Slavica Slovaca, 50/3-supplementum, 3–102.

Zubko, Peter – Žeňuch, Peter (2019). *Diecézne štatúty Michala Manuela Olšavského z rokov 1752–1758.* Slavica Slovaca 54/3–4-supplementum, 5–100.

Žeňuch, Peter (2013). *Источники византийско-славянской традиции и культуры в Словакии. Промежи к byzantsko-slovanskej tradícii a kultúre na Slovensku. Monumenta byzantino-slavica et Latina Slovaciae. Vol. IV.* Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV – Pontificio Istituto Orientale – Slovenský komitét slavistov – Centrum spirituality Východ-Západ Michala Lacka.

Žeňuch, Peter (2014). *Kultúrne stereotypy v byzantsko-slovanskom konfesijnom prostredí na Slovensku.* Slavica Slovaca, 49/2, 127–129.

Žeňuch, Peter (2015). *K dejinám cyrilскеj písomnej kultúry na Slovensku.* Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa.

Žeňuch, Peter – Hospodár, Michal (2016a). *Z literárnych pamiatok nábožensko-kultúrnej tradície gréckokatolíkov v Kováčovej knižnici (Bibliotheca Kovacsiana) v Prešove.* Bibliotheca Kovacsiana – hodnotný zdroj cirkevnoslovanskej vzdelanosti. Prešov: Gréckokatolícka teologická fakulta, 113–138.

Žeňuch, Peter – Hospodár, Michal (2016b). *Literárne pamiatky nábožensko-kultúrnej tradície gréckokatolíkov v Bibliotheca Kovacsiana a ich analýza*. Cyrilské rukopisy a tlačené knihy v historickom, jazykovom, kultúrnom a teologickom kontexte. Prešov: Gréckokatolícka teologická fakulta, 54–91.

Žeňuch, Peter (2018). *Tri cyrilské rukopisné kompendiá. Edukačná príprava kléru v prostredí Mukačevskej eparchie v druhej polovici 18. storočia*. Slavica Slovaca, 53/1, 49–63.

Žeňuch, Peter – Белякова, Елена В. – Найденова, Десислава – Zubko, Peter – Marinčák, Šimon (2018). *Užhorodský rukopisný Pseudozonar. Pravidlá mníškeho a svetského života z prelomu 16.–17. storočia. Ужгородський рукописний Псевдозонар. Правила монашеской и светской жизни рубежа XVI–XVII вв. Monumenta Byzantino-Slavica et Latina Slovaciae. V. Bratislava–Moskva–Soфия–Košice: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV – Институт российской истории РАН – Кириллометодиевски научен центр БАН – Slovenský komitét slavistov – Centrum spirituality Východ-Západ Michala Lacka – VEDA, vydavateľstvo SAV.*

Žeňuch, Peter (2019a). *Edukačné kompendiá v kontexte religióznej kultúry byzantskej cirkvi na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi v 18. storočí*. Natio erudita: Školstvo v konfesiónalnom prostredí na Slovensku v minulosti. Orientalia et Occidentalia. Vol. 24. Košice: Dobrá kniha, 229–242

Žeňuch, Peter (2019b). *Religiózný rozmer každodennosti na príklade edukačných cyrilských rukopisných prameňov z východného Slovenska v 18. storočí*. Liber – verbum – monumentumque II. (konfesionalita, duchovná a knižná kultúra v dejinách). Prešov: Štátna vedecká knižnica v Prešove, s. 95–109.

Žeňuch, Peter a kol. (2019c). *Pohľady do problematiky cyrilskej písomnej tradície na Slovensku*. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV – Slovenský komitét slavistov – VEDA, vydavateľstvo SAV.

Žeňuch, Peter (2020). *Poznámky o jazyku prameňov byzantsko-slovanského obradu v slovenskom prostredí*. Philologia, 30/1, 197–212. https://www.fedu.uniba.sk/fileadmin/pdf/Sucasti/Ustavy/Ustav_filologických_studii/Philologia/Philologia_2020-1/PHILOLOGIA_XXX_1_2020_Zenuch.pdf

Žeňuch, Peter – Zubko, Peter (2021). *Michal Bradač – Rukoväť cirkevných dejín / Михаилъ Брадачъ – Слѣтомъ Исторіи Церковныя. Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae. Vol. VIII*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV – Slavistický ústav Jána Stanislava SAV – Slovenský komitét slavistov.

Žeňuch, Peter (2021). *Rakošinský cyrilský rukopisný zborník z konca 17. a zo začiatku 18. storočia*. Slavica Slovaca, 56/4-supplementum, 5–74.

Чланак припада резултатима пројекта VEGA 2/0067/20 Preparation and publication of a handwriting book of sermons and the Holy Scriptures interpretations from the 18th century

Peter Ženjuh

**ON THE SLAVIC CHURCH UNDER THE CARPATHIANS ACCORDING TO THE
CHURCH HISTORY FROM JÁN BRADAČ AND IN THE CONTEXT OF OTHER
EDUCATIONAL TEXTS FROM THE END OF THE 18TH CENTURY**

The paper deals with educational compendiums that arose in the Carpathian field in Hungary in the 18th century. Today, they represent a very valuable source of knowledge about the ideological picture of the formation of the identity of the Byzantine-Slavic tradition under the Carpathians in the context of the historical Mukachevo eparchy. It pays special attention to the Michal Bradač's historical work about the local church history from the end of the 18th century, in which M. Bradač tries to shed light on the Slavic cultural-historical influence in the context of the Church of the Byzantine and Latin rites in the European context. At the same time, the Byzantine-Slavic Church perceives it as an important element of the spiritual union of the Slavs, not only in the Hungarian environment. It explains the indigenesness of the Slavs on the middle Danube and points to the ancient synergy of the Byzantine and Latin confessional tradition under the Carpathians. The article also introduces M. Bradač's handwritten historical compendium by presenting its diplomatic edition in the series of *Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae VIII*.